

Анотація. Сторожук С. В. Націоналізм: проблема определения и интерпретации.

В статье рассматриваются основные подходы к интерпретации национализма. С этой целью автор раскрывает этимологические истоки слова «национализм», акцентируя внимание на его содержательном родстве с народолюбием и патриотизмом, и освещает философские основания господствующих сегодня полярных подходов к его оценке. На этом фоне подчеркивается, что методологические сложности определения национализма обусловлены многообразием его социокультурных проявлений – он рассматривается и как идеология, и как политическое движение, и как духовная установка, и как политическое кредо и т.д. Главное внимание в статье уделяется анализу социокультурных истоков национализма – дистанцируясь от экономического редукционизма, в статье подчеркивается правомерность конструктивистского подхода. В рамках последнего национализм рассматривается как сознательно сконструированный политической элитой феномен. Показательно, что конструктивистские интенции толкования национализма тесно соотносятся с традиционалистским (в частности, перениалистским) подходом. Среди прочего, анализируются исторические истоки и социокультурные условия распространения идей национализма, а также причины возникновения его авторитарных и реакционных форм.

Ключевые слова: национализм, нация, патриотизм, авторитаризм, традиция.

Summary. Storozhuk S. V. Nationalism: problem of definition and interpretation.

The article reviews the main approaches to the interpretation of nationalism. To this end, the author reveals the etymological origins of the word «nationalism», focusing attention on its meaningful relationship with care for the people and patriotism, and highlights the philosophical principles of prevailing today polar approaches to its assessment. On this background, it is stressed that the methodological difficulties of defining nationalism are caused by the diversity of its social and cultural expressions – it is regarded as an ideology, as a political movement, as a spiritual guidance and as a political credo etc. In the article special attention is paid to the analysis of social and cultural origins of nationalism, so by distancing from economic reductionism the legitimacy of constructivist approach is emphasized. In the frame of the latter nationalism is reviewed as phenomenon consciously constructed by political elite. It is demonstrated that the intentions of constructivist interpretation of nationalism are closely correlated with the traditionalist (especially, perennialist) approach. Among other things, the historical origins and socio-cultural conditions of widespread of ideas of nationalism and the causes of appearance its authoritarian and reactionary forms are analyzed.

Key words: nationalism, nation, patriotism, authoritarianism, tradition, instrumentalism.

УДК: 321.01

В. С. Даценко

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ І ПРИНЦИПИ ЛІБЕРАЛІЗМУ В ТВОРЧОСТІ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

У статті аналізується одна з найважливіших сторін соціально-політичної концепції українського філософа, правознавця і соціолога початку ХХ ст. Богдана Кістяківського – поєднання його ліберальних принципів і національних переконань. Виявлено, що український мислитель спирався на концепцію природних прав людини і принципи нормативно-ціннісного підходу до суспільства, що розвивались філософією неокантіанства. Він виділяв ідеальний план буття суспільства, який утворюють цінності і норми, котрі слугують орієнтирами для людей в їх суспільному житті. Основою лібералізму є визнання політичних і правових цінностей і норм, які забезпечують вільний розвиток особистості. Засобом реалізації цих норм є правова держава, яку Б. Кістяківський розумів як здійснення людської солідарності. Суб'єктом нормотворення він вважав культурну громадськість, яка має національний характер і надає нормам і цінностям національної форми. У статті робиться висновок про визнання Б. Кістяківським необхідності підтримки державою розвитку національної культури. Адже загальнолюдські норми моралі, права, пізнання, художньої творчості, на його думку, повно і невимушено реалізуються лише в національних культурних формах. Такий висновок дає змогу змодельювати два бачення Б. Кістяківським проблеми національної державності – ідеальне і конкретно-історичне.

Ключові слова: цінність, норма, права людини, лібералізм, держава, національна культура, національна держава.

Постановка проблеми. Філософія лібералізму є органічною складовою політичної думки України. Її не можна вважати чимось новим і чужим для українського суспільства, вона має свою історію, складає певну традицію. Ще у XIX ст. формування в Європі класичної системи ідей лібералізму знайшло відгук в Україні, насамперед, у творчості Михайла Драгоманова. Розвиток ці ідеї одержали вже на початку XX ст. у період загострення політичної боротьби, висування політичних завдань українського національного руху. Треба визнати, щоправда, що більша частина цього століття не була сприятлива для української ліберальної думки. Разом з тим, і за таких умов ніколи не зникла потреба вписати українську політичну філософію до європейського контексту, а відтак – ніколи не зникали спроби продовжити ліберальну традицію серед українців. Особливо нагальним це завдання стало з утворенням незалежної української держави. Обрана політичною спільнотою країни мета – створення демократичної, правової держави – вимагає приєднання до світу, де значною мірою панують принципи лібералізму у тих чи інших його різновидах. Необхідність застосовувати ці принципи до України ставить перед політичними теоретиками, перед представниками політичної філософії завдання осмислити як сучасний світовий ліберальний дискурс, так і спадщину українського лібералізму.

При цьому не можна не визнати специфічний характер цієї спадщини. Українська історія, як здається, не дуже сприяла поширенню саме ліберальних ідей та принципів в українському суспільстві. Більш нагальним завданням політично активної частини громадськості завжди було національне звільнення і розбудова власної держави. Звідси український лібералізм не міг відмовитись від досягнення власними засобами тієї ж перспективи національного державотворення. Ключовою проблемою для українських мислителів ліберального напрямку, отже, стала проблема гармонізації принципів лібералізму з національною ідеєю. Треба відзначити дійсно проблематичний характер узгодження того й іншого, бо, на перший погляд, принципи націоналізму і лібералізму здаються суперечливими. Лібералізм стверджує примат інтересів особистості, націоналізм спрямований на спільноту, національний колектив як найвищу цінність політичного життя. Як зберегти вірність ліберальним принципам, не втративши національний сенс політичної боротьби – таке завдання постало перед українськими прибічниками лібералізму. Воно ж, як ми переконуємось кожного дня, залишається вкрай важливим і зараз. Актуальність думок представників українського лібералізму з цього приводу є цілком зрозумілою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним з найяскравіших мислителів України початку XX ст., варто сказати, класиком ліберальної думки є філософ, правознавець і соціолог Богдан Кістяківський. Його постать не можна оминати, говорячи про теоретичні дискусії того часу, коли формувались основні напрями української політичної філософії. Б. Кістяківський був незаперечним прибічником української національної ідеї. Він завжди відчував себе українцем, гостро реагував на утиски української культури й прагнень українців до національного розвитку, усвідомлював свій зв'язок з історією і культурою України. «Наша діяльність над відновленням, витворенням і розвитком української культури, – писав він, – заповідана нам всією історією України й цілим рядом поколінь українських культурних діячів, наших пращурів» [4, с. 367].

Разом з тим, Б. Кістяківського справедливо характеризують як перекonanого ліберала, прибічника правової держави, метою і сенсом існування якої є захист свободи й інтересів особистості. Український мислитель спирався на концепцію природних прав людини і принципи нормативно-ціннісного підходу до суспільства, що розвивались філософією неокантіанства. Другим і, мабуть, визначальним джерелом ліберальних переконань Б. Кістяківського була творча спадщина М. Драгоманова, якого він вважав своїм вчителем.

Зрозуміло, що для Б. Кістяківського важливим було гармонійне поєднання різних аспектів його соціально-політичної філософії. Спроби такого поєднання не завжди явно, але простежуються у роботах мислителя. Треба зазначити, що останнім часом постать Б. Кістяківського привертає значну увагу дослідників. На сьогодні ми маємо ґрунтовні студії різних аспектів його творчості. Предметом уваги дослідників стали погляди

Б. Кістяківського в контексті ідеології лібералізму [7], [8], його правові теорії [6], соціально-філософська концепція [1]. Існує і загальний огляд життя й творчості українського мислителя [2]. Природно, що всі автори підкреслюють чутливість Б. Кістяківського до національного питання. Втім аспект взаємодії принципів лібералізму та національної ідеї у творчості Б. Кістяківського ще не став предметом окремого дослідження.

Метою статті є спроба закрити цю прогалину, виявивши відношення означених принципів та ідей в теоретичній спадщині Б. Кістяківського, окреслити тенденцію щодо можливого розв'язання проблеми узгодження теоретичних основ націоналізму та лібералізму на ґрунті соціально-філософських засад українського мислителя.

Виклад основного матеріалу. Особливості сприйняття Б. Кістяківським суспільства і соціальних проблем впливають із прийнятих ним принципів і методології неокантіанства. Б. Кістяківському властиве розуміння принципової відмінності філософського і суспільно-наукового підходів до дослідження суспільства. Обидва ці підходи виділяють різні чинники, різні сторони суспільного буття. Якщо конкретно-наукове бачення знаходить в суспільстві причинно-наслідкові зв'язки, то філософський погляд виявляє ідеальний план буття суспільства. Ці духовні основи життя людини в суспільстві утворюють цінності, оцінки, ідеали, норми які слугують орієнтирами для людей в їх суспільному житті. За словами Б. Кістяківського, загальна категорія, на якій ґрунтується філософське дослідження суспільства – не *природна необхідність*, а *належне* [5, с. 119]. Належне притаманне самій природі людини, воно є позачасовим і позапросторовим. Воно не залежить від історичних умов, від того, як його сприймають реальні люди. Норми і цінності не створюються людьми, а відкриваються. Б. Кістяківський рішуче відкидає розуміння норм позитивістами, які, як він показує, процес прояснення у свідомості норм приймають за процес створення належного [5, с. 123]. Насправді, за словами українського філософа, моральний принцип як і наукова істина не залежать від того, як до них ставиться людство [5, с. 147]. Звідси, норми і цінності не еволюціонують. Вони незмінні, можуть бути лише відкриті, гірше або краще усвідомлені [5, с. 113-114].

Основою ідеального плану життя суспільства (згідно з принципами неокантіанства) є цінності. Цінності моральні, правові, релігійні, естетичні постають як кінцеві цілі, що надають сенс існуванню людей в суспільстві. Як такі, вони набувають значення соціальної необхідності. Належне вміщує в собі необхідне і підіймається над ним. В тому, що здійснюється необхідно в соціальному процесі, людина пізнає матеріал, відносно якого і в межах якого вона має виконувати свій обов'язок [5, с. 76]. Таким чином, для людини, яка свідомо встановлює мету своєї діяльності, причинно зумовлене є лише матеріал, тобто засіб для здійснення цієї мети, яка вже виходить за його межі до причинно не зумовленої сфери цінностей. Б. Кістяківський говорить також про стан, в якому людський дух проявляє себе у своїй дійсній сутності, коли цінне стає на місце лише необхідно існуючого, створюються культурні блага і відстоюється культурна громадськість [5, с. 153].

Роль цінностей в суспільстві полягає у встановленні орієнтирів соціального розвитку. Самі ці орієнтири позаісторичні, але завдяки ним зміни в суспільстві одержують певний напрям. Отже, розвиток суспільства спрямований на реалізацію цінностей. Зрозуміло, що соціальний розвиток в тому сенсі, який визнавав Б. Кістяківський, не є ні обов'язковим, ані заданим наперед. Суспільство може розвиватись у напрямі до здійснення цінностей, а може рухатись зовсім в інший бік. Це залежить від багатьох обставин, сукупність яких є випадковою. Це зрозуміло, бо цінності й норми – не причини, вони не ведуть з необхідністю до певних наслідків. Вони мають бути усвідомлені і реалізовані у свідомій і вільній діяльності людей, передбачити характер і напрям якої неможливо. Одне можна точно сказати, виходячи з неокантіанської концепції соціального розвитку: поза все більш точним і повним усвідомленням і здійсненням цінностей та норм моралі, пізнання, права тощо, суспільного прогресу немає і не може бути.

Способами реалізації цінностей, за Б. Кістяківським, є норми дій і поведінки людей, тобто еталони, зразки поведінки, загальнообов'язкові правила теоретичного мислення,

практичної діяльності, художньої творчості [5, с. 119]. Вони є безумовними, імперативними, примусовими і тому впливають на людину, на її дії, і, зрештою, зумовлюють стан суспільства в цілому. Норми, якими люди керуються у своїй суспільній діяльності, походять із самої свідомості, вони не залежать ні від яких причин, виражають, говорячи мовою Канта, само-законодавство людської волі. У цьому контексті цілком природною є впевненість Б. Кістяківського, що вимоги справедливості, моральна обов'язковість, постулати ідеалу, не підпорядковані категорії необхідності і не виводяться з неї [5, с. 117]. Вони постають перед людиною як належне, а не необхідне. З іншого боку, вони, як вважає Б. Кістяківський, проявляють себе як закони оцінки за критеріями істини, добра, краси тощо поряд з законами того, що здійснюється або законами природи [5, с. 118].

Як правознавець за фахом Б. Кістяківський приділяє головну увагу правовим нормам у ціннісно-нормативній сфері. Правові цінності і норми базуються на спільних з мораллю цінностях, головними з яких є свобода і справедливість. Головне значення для права, визнає Б. Кістяківський, мають етичні цілі, які в ньому діють і визначають його природу. Дві етичні цілі, які право намагається втілити в собі найповніше і найдосконаліше – це свобода і справедливість [5, с. 397]. З цих правових засад постає для Б. Кістяківського теоретична перевага і практична спроможність ідеології лібералізму. Лібералізм для нього – це визнання певних (насамперед, правових і політичних) цінностей і норм. Оскільки в основі суспільного розвитку лежать цінності і норми, а вони реалізуються через свідомість, воління і дії кожної людини, то головною умовою і, водночас, метою суспільного розвитку постає розвиток особистості. Сутністю правових норм, змістом права як безперечної загальнолюдської цінності виявляється, згідно з теоретичними засадами Б. Кістяківського, здійснення громадських свобод і прав людини. Джерелом права, отже, з точки зору Б. Кістяківського, є не держава, а особистість. Тут безсумнівно проявляє себе головний правовий принцип лібералізму – людина вища за державу. Держава, згідно з цим принципом, не створює права. Джерелом права є людська природа, цінності і норми, які лежать в основі формування людської особистості. Обмеженість влади у правовій державі, пояснює Б. Кістяківський, реалізується завдяки визнанню за особистістю невід'ємних, непорушних, недоторканих прав; ці права не створюються державою, вони, за своєю сутністю безпосередньо притаманні особистості [5, с. 328]. Невід'ємні права особистості не так створюються, як визнаються державою, оскільки особистість є головним елементом будь-якого суспільного або державного об'єднання, отже, порушення прав особистості руйнує основу такого об'єднання.

Погляди на правову автономію і перевагу людини в її відношеннях з державою спирались у Б. Кістяківського на загальну концепцію природних прав людини, відродженню якої у кінці XIX – на початку XX ст. у філософії права він активно сприяв. Розвитком ідеї природного права є поняття правової держави. Держава взагалі, згідно з принципами неокантіанства, має, як і право, трансцендентально-нормативну сутність. Дійсна, нормативно задана, а тому обов'язкова для всіх сутність держави як людського утворення призначеного для людей лише поступово розкривається у свідомості членів суспільства. Цю сутність Б. Кістяківський визначає як здійснення солідарності між людьми. Є дещо спільне, відзначає він, у всіх типах держав, спільні завдання і цілі, які в ідеалі притаманні їм, хоча в дійсності не всі держави прагнуть до їх здійснення. Такими цілями є реалізація солідарних інтересів людей. Держава сама є форма людської солідарності [5, с. 427].

Таке розуміння держави можна вважати містком від загальної ліберальної політичної теорії до національного питання, адже і націю й будь-яку етнічну спільноту можна вважати формою солідарності певної сукупності людей. У цьому контексті національна проблема виявляється у філософсько-політичних роздумах Б. Кістяківського як проблема реалізації національних цінностей. Першочерговим завданням тут є подолання сумніву – чи існують насправді такі цінності?

У Б. Кістяківського цінності не протиставляються буттю, як у німецьких неокантіанців. Вони не знаходяться цілком поза емпіричним буттям. Емпіричне буття не є лише дане, воно мінливе і має в собі моменти того, чим воно стає, отже, містить в собі цінності, до яких

реально і дієво прагне людина [5, с. 151]. Світ цінностей має особливе буття – в культурній громадськості, у світі культури. Культура, зокрема, мораль мають справу з особливим видом буття, утвореним етичними діями людей [5, с. 152]. У різних народів, в різних суспільствах складається своя культура. Звідси, існують різні форми втілення загальних норм і цінностей. Формотворення норм і цінностей – це, згідно з переконаннями Б. Кістяківського, своєрідна народна творчість. Творчий геній кожного народу надає загальнолюдським цінностям і нормам своєрідної форми. Це Б. Кістяківський пояснює на прикладі права, зазначаючи, що немає єдиних, одних і тих самих ідей свободи особистості, конституційної держави, правового ладу для всіх народів і часів. Всі правові ідеї одержують у свідомості кожного народу своєрідне забарвлення [5, с. 363].

Очевидно, Б. Кістяківському була близька ідея про національну форму і загальнолюдський зміст норм і цінностей, які керують життям людей в суспільстві. Дійсним суб'єктом історичного процесу у Б. Кістяківського виступає сукупність особистостей, яку він називає *культурна громадськість*. Етична система, зазначає він, створюється культурною громадськістю, а не виводиться з одного принципу [5, с. 150]. Таким чином, народ у якості культурної громади постає тим середовищем, в якому зароджуються, розвиваються і реалізуються ціннісні уявлення і норми.

Треба відзначити, що теоретичні ідеї Б. Кістяківського не є у нього чистими абстракціями, вони одразу переносяться на ґрунт реального життя, передбачають цілком конкретний історичний контекст. І можна не сумніватись, що, говорячи про суспільство, про його керований вічними цінностями і нормами розвиток, про культурну громадськість, Б. Кістяківський думав про Україну.

Розвиток української національної культури є необхідним, бо лише через нього українська нація може піднятися до вершин світової культури, зробити свій цивілізаційний внесок. І той, хто заважає розвитку української національної культури, здійснює злочин проти людства. Саме з таких позицій Б. Кістяківський оцінює ідеологічну підтримку русифікаторської політики уряду з боку представників прогресивної російської інтелігенції (мається на увазі, насамперед, один з лідерів російських лібералів П. Б. Струве, зі статтями якого в журналі «Русская мысль» полемізував Б. Кістяківський). Таку «ідейну боротьбу» проти самостійної української культури Б. Кістяківський називав найбільшим вандалізмом усіх часів [4, с. 363].

Виявлення і здійснення загальнолюдських моральних, правових, естетичних норм, яке відбувається у творчості культурної громадськості, можливе лише в національних формах. У цьому Б. Кістяківський слідував за М. Драгомановим. Останній, за словами його учня, «доходив висновку, що найвищі соціальні, політичні та культурні ідеали європейської цивілізації можуть справдитися на українському ґрунті і серед українського народу лише в українській національній формі» [4, с. 334]. Чи можна, у такому разі, говорити про національну форму моралі, національну форму права, норм політичного життя?

У поглядах на національний аспект суспільного життя Б. Кістяківський виходив з нормативних принципів, якими є природні права людини. Як і всі конкретно-історичні прояви норм і цінностей, вони повинні мати національну форму. Не має жодного сумніву, що така форма для Б. Кістяківського є складовою природних прав людини. У цьому сенсі можна говорити про національні права людей, їх право на вільний національний розвиток, яке, безперечно, відноситься Б. Кістяківським до найважливіших природних прав людини. Національні права, разом з тим, мають універсальний характер, по-перше, тому, що вони стосуються всіх людей, а, по-друге, тому, що їх здійснення сполучає національну спільноту з людством в цілому. В підґрунті національних цінностей лежать цінності загальнолюдські. Б. Кістяківський приймає як власний керівний принцип формулу М. Драгоманова про космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці [4, с. 354].

Якщо відривати цитату з М. Драгоманова від контексту, може здатися, що національне для Б. Кістяківського – лише засіб для реалізації загальних моральних, правових і політичних цінностей. Більш детальний аналіз текстів українського мислителя показує, проте, що

співвідношення національної форми і універсальних цінностей для нього – це не співвідношення засобу і цілей. Нормативність національного є такою самою вихідною, трансцендентальною стосовно емпіричного буття як і нормативність права. Якщо уважно придивитись до текстів Б. Кістяківського, то можна зрозуміти, що для нього існують як загальні норми права, так і норми національної свідомості, національного світовідчуття. М. Драгоманов, пише Б. Кістяківський, «безумовно заперечуючи націоналізм, ...не заперечує ваги для людства нації як такої, він не вважає її лише за пережиток старих часів і явище протикультурне... Навпаки, внаслідок роздумів над вагою нації і національності він дійшов певності, що вони мають величезну соціальну і культурно-політичну вартість для людини. Вартість нації полягає, одначе, як на нього, не в національних святинях... а в тому, що вона є певною формою солідарності між людьми...» [4, с. 304-305]. По-перше в цьому твердженні підкреслюється самоцінність солідарності між людьми (а саме – національної солідарності). По-друге, з ідеї солідарності випливають спільні уявлення, погляди, світовідчуття людей, які належать до національної спільноти. Ці звичаї, культурні традиції та еталони постають для особистості також у якості над-особистісних норм і цінностей. Вони є частиною прав людини, звідси мають захищатись правовою державою, відповідають ліберальним принципам. Можна стверджувати, що природні права особистості включають її національні права, а, з іншого боку, національні права є природними.

Зрозуміло, що за такого розуміння національних прав для Б. Кістяківського це, насамперед, право на розвиток національної культури. Як ми бачили вище, він, говорячи про формування універсальних норм через культурну громадськість, фактично стверджує самоцінність національної культури. Для нього було очевидним, що загальнолюдські норми моралі, права, пізнання, художньої творчості повно і невимушено реалізуються лише в національних культурних формах. Тому перешкоди національному культурному розвитку, пригнічення національної культури є для Б. Кістяківського порушенням не лише прав конкретної нації, але й абсолютних, надісторичних норм людського співжиття.

Основою національної культури є мова. Б. Кістяківський згадує, що, відмовляючи у значенні національним святиням, М. Драгоманов робив виняток для мови як знаряддя культури й цивілізації [4, с. 304]. «Національність і її вияви, особливо національна мова, мусять бути знаряддями проведення гуманітарних або вселюдських ідей у ті або інші народні маси» [4, с. 355]. Саме тому виняткове значення для розвитку самостійної української культури, для піднесення культурного рівня українських народних мас має розвиток і всебічне збагачення українського письменства [4, с. 302]. Надзвичайно важливою галуззю культури є освіта. На неї також звертає увагу Б. Кістяківський. Це, пише він, є «другий за своїм значенням орган і знаряддя всякої культури, що найближче йде за письменством...» [4, с. 368]. Оглядаючи розвиток української культури кінця ХІХ – початку ХХ ст., Б. Кістяківський не оминає й українське мистецтво. Не лише театр і музика, як за часів М. Драгоманова, але «всі галузі мистецтва відновлені новим українським літературним рухом, ...все широке поле мистецтва служить на користь культурного піднесення України» [4, с. 358].

В цілому українська культура постає у Б. Кістяківського як живий і зростаючий організм, в якому закладені здорові національні й загальнолюдські начала. У певному сенсі культура стає у нього метою правової і політичної свободи. Але чи повинна для здійснення цієї мети політична структура суспільства мати національну спрямованість? Або, користуючись звичною для Б. Кістяківського термінологією, – чи має нормативний сенс національний характер держави?

Треба зазначити, що прямо з цього приводу Б. Кістяківський не висловлювався. Не випадково йому закидали відсутність ідеї політичної незалежності України. Більшість дослідників доходять висновку, що Б. Кістяківський до революції 1917 року у Росії був прибічником культурної автономії для України в рамках Російської держави. Він вважав, що для зняття перепон розвитку української культури, треба змінити громадський порядок в Російській державі. Перебудова цієї країни в напрямі до ідеалу конституційної правової

держави має відкрити перспективи національного розвитку її багатонаціонального населення. Лише за умови панування права, на правових засадах свободи особистості і свободи організацій вільний розвиток української нації, вважав Б. Кістяківський, буде гарантовано. Таким чином, український мислитель зосереджувався на правових гарантіях розвитку національної культури. Якою мірою це впливало з його філософсько-політичних засад? Або це було просто наслідком врахування тодішньої політичної ситуації? Можна припустити і те, й інше.

Лібералізм, як відомо, розглядає державу як засіб для реалізації прав особистості. В тому числі, треба підкреслити, і національних прав. Очевидно, що і Б. Кістяківський завжди виходив з пріоритету особистості над державою. Держава для нього була лише засобом для здійснення свободи особистості. Тому зрозуміло, що головним для українського мислителя було забезпечити національні права українців, культурну автономію України, розвиток національної культури як складову боротьби за ідеал правової, демократичної держави в рамках існуючих державних утворень. Політичні засоби могли бути застосовані (чого він, принаймні, не виключав) в залежності від обставин. Обов'язкової мети створення власної держави для України він довгий час, очевидно, не ставив. Виходячи з власних теоретичних засад, Б. Кістяківський не бачив принципової суперечності між правовою, вільною, демократичною державою і національними правами громадян. З цього впливало, зокрема, що немає й потреби обов'язкової вимоги національного характеру такої держави. Втім, незаперечним є те, що дійсність в якій існував Б. Кістяківський і вся українська нація на початку ХХ ст., була дуже далека від теоретичних ідеалізацій.

Висновки. Виходячи з цього, можна змодельювати два бачення Б. Кістяківським проблеми національної державності – ідеальне та конкретно-історичне. В ідеальному баченні вільна, правова, демократична держава є нейтральною у національному сенсі. Вона постає однаковою для всіх народів, задовольняє будь-які національні інтереси, не виділяючи якісь з них як панівні. Тому немає принципового значення, чи поєднує така держава декілька народів або ж має національний характер. Щоправда, постає питання про конфлікти і суперечності інтересів, які неминуче виникатимуть навіть у цілком правовій державі. У Б. Кістяківського є відповідь на це питання. Правова держава є найкращим засобом розв'язання конфліктів. Основою і підставою для самої можливості мирного розв'язання конфліктів є недоторканість природних прав людини. Головна ознака правової держави, за Б. Кістяківським, це обмеження влади природними правами людини. Держава не може втручатись в їх здійснення (якщо вони не порушуються). У правовій державі, як це формулює Б. Кістяківський, владі покладена певна межа, владу введено у певні рамки [5, с. 261], держава не має права притіснити або порушувати суб'єктивні публічні права громадян, що урочисто проголошується і кодифікується [5, с. 285], у правовій державі вперше визнається, що є певна сфера самовизначення і самопрояву особистості, в яку держава не має права втручатись [5, с. 328]. Зрозуміло, що за визнання й дотримання недоторканості прав і свобод людини, всі суперечності між громадянами і групами громадян приречені на мирне розв'язання.

Отже, не суперечить поглядам Б. Кістяківського те, що ідеальна правова держава може бути позбавлена національного забарвлення. Але в реальній історії можливе лише поступове просування до такого стану. Реальний історичний процес свідчить, що національні права певного народу не забезпечуються будь-якою державою, до складу якої він входить. Навпаки, за часів Б. Кістяківського свідчення такого забезпечення національних прав були винятками, а не нормою. Сам Б. Кістяківський виразно відчував це на прикладі Російської імперії. Засобом здійснення свого політичного ідеалу довгий час він вважав демократизацію політичного режиму в Росії. Він вірив у те, що загальна політична свобода має розв'язати і національне питання. Але поступово у Б. Кістяківського виникло розчарування у можливостях просування російської держави і суспільства (навіть російської інтелігенції) до ідеалу правової держави. Це виразно показала журнальна дискусія 1911-1912 років між українським мислителем і російськими лібералами на чолі з П. Б. Струве, в якій останній

заперечував право української культури на самостійний розвиток. Б. Кістяківський, зі свого боку, обвинуватив російську інтелігенцію в національному егоїзмі.

З цього часу Б. Кістяківський все більше усвідомлює, що реальна історична держава за умов того часу, має бути національною. Це нове бачення національної державності, єдності ідеалів політичної свободи, панування права і розвитку нації проявилось у нього не одразу. Принцип федералізму він, очевидно, не відкидав до Лютневої революції 1917 р. Події 1917-1918 рр. прискорили перехід Б. Кістяківського до ідеї політичного звільнення України. На жаль, він мало писав у цей час. Можна відзначити його статтю 1917 р. (не надруковану), звернену до російської інтелігенції, де він пояснює і захищає дивний для російського суспільства поворот України до політичної самостійності. Закидаючи представникам російського суспільства невігластво щодо України і національний егоїзм, Б. Кістяківський стверджує, що самі росіяни були причиною повороту українців до самостійництва. Водночас, Б. Кістяківський виражає сподівання, що нові умови, що склались, будуть сприяти розумінню російським суспільством українців [3, с. 135].

Перехід Б. Кістяківського на позиції політичної незалежності України у 1917 р. не можна, втім, назвати зреченням колишніх ліберальних принципів. Слід ще раз констатувати, що здійснення ідеалу вільної, правової державності не суперечить її національній формі у Б. Кістяківського. Якщо, зрозуміло, така форма постає як певний етап на шляху до реалізації універсального вселюдського ідеалу політичної і правової організації суспільства. Можна припустити, що незалежна українська держава, за очікуваннями Б. Кістяківського, мала здійснити його ліберальні ідеї. Провідними цінностями в українській політичній спільноті мали стати свобода особистості і вільний розвиток національної культури.

Б. Кістяківського можна, безперечно, охарактеризувати як одного з найяскравіших представників ліберальної традиції в українській соціально-філософській і політичній думці. Немає сумніву і в його належності до національно орієнтованих українських мислителів, до тих, хто наповнював змістом українську національну ідею. Соціально-політична філософія Б. Кістяківського дозволила йому поєднати принципи лібералізму з визнанням національних цінностей в політиці і культурі. У соціальних процесах український мислитель виділив нормативну, ідеальну передумову, у політичній сфері такою нормативною основою постали природні права і свободи особистості. Національна форма цих загальнолюдських норм відкрила перспективу політичних гарантій їх здійснення у національній державі.

Список використаної літератури

1. Даценко В. С. Соціальна філософія Б. О. Кістяківського: дис. ... кандидата філос. наук: 09.00.05 / Вікторія Станіславівна Даценко. – Черкаси, 2009. – 224 с.
2. Депенчук Л. П. Богдан Кістяківський / Лариса Петрівна Депенчук. – К.: Основи, 1995. – 173 с.
3. Кістяківський Б. О. Українці і російське суспільство / Б. О. Кістяківський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №1. – С. 132-135.
4. Кістяківський Б. О. Вибране / Богдан Олександрович Кістяківський. – К.: Абрис, 1996. – 512 с.
5. Кістяковський Б. А. Філософія і соціологія права / Богдан Аклєксандрович Кістяковський. – СПб.: Русский Христианский гуманитарный ин-т, 1998. – 800 с.
6. Максимов С. І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права / С. І. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – №1. – С. 126-136.
7. Попович М., Фінько А. Українські ліберали (Філософ.-істор. аспекти) / М. Попович, А. Фінько // Сучасність. – 1993. – №11. – С. 71-67.
8. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Сюзен Хейман. – К.: Основні цінності, 2000. – 302 с.

Одержано редакцією 10.06.2014

Прийнято до публікації 21.08.2014

Аннотація. Даценко В. С. Национальная идея и принципы либерализма в творчестве Б. Кістяковського. В статтє анализується одна из важнейших сторон социально-политической концепции украинского философа, правоведа и социолога начала XX века Богдана Кістяковського – соединение его либеральных принципов и национальных убеждений. Установлено, что украинский мыслитель опирался на концепцию естественных прав человека и принципы нормативно-

цінностного підходу к обществу, которые развивались философией неокантианства. Он выделял идеальный план бытия общества, который образуют ценности и нормы, служащие ориентирами для людей в их общественной жизни. Основой либерализма является признание политических и правовых ценностей и норм, обеспечивающих свободное развитие личности. Способом реализации этих норм является правовое государство, которое Б. Кистяковский понимал как осуществление человеческой солидарности. Субъектом нормотворчества он считал культурную общественность, которая имеет национальный характер и придаёт нормам и ценностям национальную форму. В статье делается вывод о признании Б. Кистяковским необходимости поддержки государством развития национальной культуры, поскольку общечеловеческие нормы морали, права, познания, художественного творчества, на его взгляд, полно и без принуждения реализуются только в национальных культурных формах.

Ключевые слова: ценность, норма, права человека, либерализм, государство, национальная культура, национальное государство.

Summary. Datzenko V. S. The national idea and the principles of liberalism in the works of B. Kistiakivsky. The paper analyzes one of the major aspects in the socio-political conception of Bogdan Kistiakivsky, the Ukrainian philosopher, man of law, and sociologist of the beginning of the XX century, namely, the connection of his liberal principles and his national persuasions. It is established that Ukrainian thinker grounded his views on the conception of natural human rights and principles of the normative-value approach to society, which were developed by philosophy of neokantianism. He distinguished the ideal plan of the social being, which is formed by values and norms, servings as reference-points for people in their public life. The basis of liberalism is acceptance of political and legal values and norms, providing free development of personality. The means of realization of these norms is the legal state which B. Kistiakivsky understood as realization of human solidarity. He considered the cultural public to be the subject of the norms creation. This cultural public has a national character and gives a national form to norms and values. The conclusion is made in the paper about B. Kistiakivsky's accepting the necessity of the state support to the development of the national culture, as common to all mankind norms of morals, law, cognition, artistic work, to his mind, are fully and without compulsion realized only in the national cultural forms.

Key words: value, norm, human rights, liberalism, state, national culture, national state.

УДК 123.1

Г. М. Шевченко

ФЕНОМЕН СВОБОДИ ЯК СКЛАДОВОЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано основні проблеми, які пов'язані з можливістю реалізації свободи людини, як невід'ємного атрибуту демократичного суспільства, в умовах сучасного соціуму. Зазначається, що свобода людини постає як результат її здатності до рефлексії, прийняття рішень та визначення власних життєвих стратегій у глобалізованому світі. Наголошується, що сутність свободи не тільки в усвідомленні необхідності, свобода – це активні дії, подолання стану пасивності, бездіяльності в яких виявляється воля людини до свободи та долаються різноманітні перешкоди. Підкреслено, що актуальним питанням сьогодення залишається питання про зміст свободи у технократичному суспільстві, де проблеми економічного зростання в умовах кризи та екологічної небезпеки виходять на передній план. Зазначається, що досягти свободи, а отже подолати відчуження та привласнити продукти власної життєдіяльності людина може лише в суспільстві, в суспільному процесі виробництва, коли збігаються особисті й суспільні інтереси учасників спільної діяльності, а свобода людини визначається ступенем свободи інших людей.

Ключові слова: свобода, необхідність, відчуження, привласнення, комунікація, суспільство.

Постановка проблеми. На початку нового тисячоліття феномен свободи тісно вписується в систему життєдіяльності сучасного українського суспільства у відповідності з глобалізаційними трансформаціями в умовах цивілізаційного поступу.

Свобода є однією з основоположних цінностей у світоглядному контексті демократичного суспільства. Але чи можна розцінювати таку ситуацію як свідчення нових можливостей реалізації свободи і справедливості у сучасному відчуженому соціумі. Свобода надає можливість діяти, а не є самою дією, тому чи є сенс говорити про свободу в суспільстві